

Over de rol van het voorstellingsvermogen tussen waarneming en rede in het werk van Hugo van St. Victor

Bachelorscriptie Wijsbegeerte, uitgevoerd in blok 4, collegejaar 2012-2013

Door: Drs. R.L. (Rosanne) van Oudheusden
Bachelorstudent Wijsbegeerte (deeltijd), studentnummer 9938869

Begeleiding: prof.dr. Jan van Ophuijsen
Faculteit Geesteswetenschappen, departement Filosofie en Religiewetenschap

Tweede beoordelaar: dr. Maarten van Houte
Faculteit Geesteswetenschappen, departement Filosofie en Religiewetenschap

Definitieve versie: 18 augustus 2013, aantal woorden (zonder voetnoten): 7188

Inleiding

Om te begrijpen hoe de wereld in elkaar zit, proberen we onze waarnemingen ervan te duiden. Uit de perceptie van onze omgeving en van onszelf proberen we informatie te halen, met onze observaties proberen we kennis op te doen en het leven te duiden. Maar hoe verwerken we als mens alle complexe indrukken die we van de wereld opdoen? Hoe bepalend zijn onze zintuigen voor onze indrukken en hoe zeker kunnen we zijn van de informatie die ze aan ons doorgeven? En op welke wijze verandert onze kennis, naarmate we inzicht hebben in de werking van onze zintuigen?

Als bioloog vind ik onze zintuigen van wezenlijk belang om het leven te kunnen begrijpen en ben ik geboeid door de verandering in filosofische theorieën over de menselijke waarneming. Door de eeuwen heen is er een rijke verscheidenheid van ideeën over hoe we als mensen de wereld bekijken en er kennis van nemen. Soms zijn die ideeën sterk gekoppeld aan onze biologische aard, soms staan ze er juist ver van af. In de periode van de Middeleeuwen komen ideeën uit de oudheid, Arabische en Joodse tradities samen en is er een verscheidenheid aan invalshoeken over perceptie. Een van de interessante ideeën die ik in een eerder paper heb onderzocht, was dat sommige invloedrijke Middeleeuwse denkers vaak een onderscheid maakten tussen interne en externe zintuigen. De vijf 'klassieke' externe zintuigen¹ gaven informatie uit de buitenwereld via de interne zintuigen² door aan het redenerend vermogen. Een van die interne zintuigen was het voorstellingsvermogen.

In het werk van Hugo van St. Victor (1096-1141) speelt het voorstellingsvermogen een belangrijke rol tussen de waarneming en de rede. Smith³ noemt zijn werk als een goed voorbeeld van hoe vroeg Latijnse ideeën over perceptie (Grieks-Latijnse interpretatieve stroming) zich in de 12^e eeuw ontwikkelden door elementen van Plato te combineren met elementen van Aristoteles (uit 2^e hand). Deze stroming wordt gezien als minder belangrijk dan de Arabische traditie (invloed op de scholastici), maar wel invloedrijk (beide stromingen zijn van invloed zijn geweest op latere middeleeuwse theorieën van perceptie)⁴. Ik ben dan ook nieuwsgierig naar deze benadering van Hugo van St. Victor (als voorbeeld van de Grieks-Latijnse stroming) en wil dieper ingaan op het voorstellingsvermogen als brug tussen waarneming en rede binnen gedachtevorming over perceptie. Ook wil ik graag het begrip voorstellingsvermogen bestuderen, omdat dit filosofisch gezien complex is en op verschillende manieren kan worden uitgelegd (bijvoorbeeld als een passief begrip of een actief vermogen). Daarnaast ben ik geïnteresseerd in de relatie die het voorstellingsvermogen met het biologische lichaam heeft. Voor mij zijn deze vragen relevant omdat ik denk dat ondanks dat er grote verschillen tussen Middeleeuwse en moderne theorieën van perceptie bestaan, de Middeleeuwse ons kunnen helpen met het begrijpen van de manier waarop onze zintuigen omgaan met het verwerken van informatie. Ik zal in deze bachelorscriptie daarom de volgende vragen onderzoeken:

- Hoe beschrijft Hugo van St. Victor de rol/functie van het voorstellingsvermogen tussen de waarneming en de rede?

- Welke relatie heeft het voorstellingsvermogen met het biologische lichaam (en de interne zintuigen)?

Om deze vragen te beantwoorden zal ik het gebruik van het voorstellingsvermogen in Hugo's werken '*Didascalicon*' en '*De unione corporis et spiritus*' behandelen door de tekst/tekstdelen te onderzoeken op welke overeenkomsten en verschillen er zijn in het gebruik van het begrip. Daarnaast zal ik secundaire literatuur gebruiken om inzicht te geven in de duiding van Hugo's conceptie van het voorstellingsvermogen. Tenslotte zal ik met voorgaande informatie mijn eigen interpretatie geven van de betekenis van het voorstellingsvermogen (in het werk van Hugo) .

In het behandelen van de twee werken van Hugo van St. Victor maak ik gebruik van de Engelse vertaling van '*Didascalicon*' van Taylor⁵ en de Latijnse tekst van '*De unione corporis et spiritus*', zoals opgenomen in de

---

¹ Zicht, reuk, gehoor, smaak en tast.

² Diverse indelingen bestonden hiervoor, Augustinus maakte bijvoorbeeld gebruik van een enkel intern zintuig, Avicenna had een vijfvoudige indeling met 'common sense', het vasthoudende voorstellingsvermogen, het samenstellende voorstellingsvermogen, de oordelende kracht en de herinnerende kracht. Latere auteurs (bijvoorbeeld Albertus Magnus, Thomas van Aquino) hadden 3-, 4- of 5-voudige indelingen. Bron: van Oudheusden 2011. Paper over de interne zintuigen voor het vak Middeleeuwse Wijsbegeerte, Universiteit Utrecht.

³ Smith, 2010, pag. 334.

⁴ Smith, 2010, pag. 334.

⁵ Dit zal ik in verwijzingen verder aanduiden als *Didascalicon*, Boek #. Volledige bron is: Hugo de Sancto Victore, (jaartal onbekend). The *Didascalicon* of Hugh of St. Victor : a medieval guide to the arts (transl. from the Latin with an introd. and notes by Jerome Taylor), 1961.

Patrologia Latina database⁶. Taylor spreekt van *'imagination'*, in *'De unione corporis et spiritus'* wordt *'imaginatio'* gebruikt, beide zal ik vertalen als (het) voorstellingsvermogen⁷.

Waarneming, rede en voorstellingsvermogen

Om te begrijpen hoe Hugo van St. Victor het voorstellingsvermogen als brug ziet tussen waarneming en rede, is het goed om eerst te onderzoeken op welke manier hij aankijkt tegen (zintuiglijke) waarneming en de rede afzonderlijk, alvorens te ontdekken hoe hij het voorstellingsvermogen daartussen plaatst.

In het boek I van *'Didascalicon'* legt Hugo waarneming en rede uit in relatie tot de driedeling van de ziel⁸. Hij geeft hier aan dat de kracht van de ziel bestaat uit drie delen. Het eerste deel van de ziel bestaat uit het onderhouden en voeden van het lichaam, het tweede deel is het oordeel uit de zintuiglijke waarneming (*judgement of sense perception*) en het derde deel is de kracht van de geest en de rede (*mind/reason*), het deel waar alleen de mens over beschikt. Hugo beschrijft wat de verschillen zijn tussen de drie delen van de menselijke ziel en ook hoe deze onderling samenwerken. Zo heeft het tweede deel van de ziel het eerste deel van de ziel in zich opgenomen als "een deel van zichzelf"⁹ en voegt het daaraan toe de verschillende mogelijkheden om te oordelen over objecten. Het derde deel van de ziel, dat "geheel geworteld is in de rede", gebruikt volgens Hugo het eerste en tweede deel van de ziel als "onderdanen/slaven" en kan niet alleen zichzelf onderhouden en de dingen om zich heen waarnemen, maar die ook echt begrijpen. Alle dieren zijn volgens Hugo in staat tot zintuiglijke waarneming (*sense perception*) en maken daarbij gebruik van diverse zintuigen, waarvan er volgens hem vijf zijn te onderscheiden¹⁰. Zintuiglijke waarneming bestaat uit het "begrijpen van de vorm van dingen" (*apprehend the form of things*¹¹) en het onthouden van deze vormen in opgeslagen beelden (*images*). Zo kan een geheugen (*memory*¹²) worden opgebouwd van zintuiglijk verkregen indrukken nadat de zintuiglijke waarneming is gestopt en de waargenomen objecten (*sensible objects*) verdwenen zijn, of het zintuiglijke lichaam (*sensible body*) zich heeft verwijderd. Afhankelijk van de vermogens van de specifieke dieren kunnen deze beelden dan voor een bepaalde duur wordt behouden. Omdat dieren deze beelden echter op een verwarrende en troebele manier bezitten, zijn ze niet in staat tot het combineren of samenvoegen ervan. Ze kunnen beelden niet terughalen of oproepen en hebben daardoor ook geen kennis van de toekomst. Alleen de mens is door zijn rede in staat om zijn indrukken uit de zintuiglijke waarneming volledig te bevatten en te begrijpen (*complete act of understanding*).

Wat betreft de (zintuiglijke) waarneming, gaat Hugo in *'Didascalicon'* of in *'De unione corporis et spiritus'* nergens in op verschillen tussen interne en externe zintuigen. Daar waar hij praat over de zintuigen, gaat het over de klassieke vijf (externe). Hij behandelt het voorstellingsvermogen niet als een zintuig, maar als een bijzonder vermogen tussen lichaam en geest. Alleen in een ander werk van hem, *'Miscellanea'*, wijdt Hugo een paar zinnen aan *'interior sensus'* en *'exterior sensus'*, in hoofdstuk 24 waar hij praat over *'Over de waarneming van de mens, de vleselijke en de geestelijke'*¹³. Hier koppelt Hugo het *'exterior sensus'* aan het vleselijke en het *'interior sensus'* aan het geestelijke. Het vleselijke moet daarbij afgewezen worden in vergelijking met het (goede) geestelijke, want 'als het vleselijke gebruikt wordt, slaapt het geestelijke als het ware in'¹⁴. Hij spreekt hier nergens over een relatie met het voorstellingsvermogen.

In *'De Unione corporis et spiritus'* geeft Hugo over het voorstellingsvermogen aan dat het niet voor alle levende wezens is weggelegd¹⁵. Bomen en planten beschikken niet over gevoel (*sensificat*¹⁶), alle *'bruta'* dieren wel.

---

⁶ Dit zal ik in verwijzingen verder aanduiden als De unione corporis et spiritus, [Col.##]. Volledige bron is: Hugo de Sancto Victore, (jaartal onbekend). De unione corporis et spiritus. Zoals opgenomen in Patrologia Latina database (Vol. 177, Col. 285-295), complete electronic version of the first edition of Jacques-Paul Migne's Patrologia Latina (1844-1855 and 1862-1865). Website: <http://pld.chadwyck.co.uk/>

⁷ Ik zal niet verder in discussie gaan op dit de juiste definitie van het begrip is, omdat het ook kan worden vertaald als fantasie, verbeelding, of verbeeldingskracht. Omdat ik vooral geïnteresseerd ben in de rol/functie van het voorstellingsvermogen tussen waarneming en rede, zal ik wel iets zeggen over het begrip als een passief of actief vermogen.

⁸ In de traditie van Aristoteles.

⁹ Vrij vertaald uit het Engels: "alles dat beschikt over zintuiglijke waarneming, beschikt ook over het eerste deel van de ziel". Dit citaat en de volgende citaten/tekstdelen van deze alinea zijn vrij vertaald naar een tekstpassage uit *Didascalicon*, Boek 1, pag.49.

¹⁰ Hugo geeft hier geen verdere uitleg over welke zintuigen dit zijn, ik neem aan dat hij de 'klassieke' vijf zintuigen bedoelt. (*Didascalicon*, Boek 1, pag.49).

¹¹ 'Apprehend': vatten, begrijpen. Verderop in de tekst gebruik Taylor ook 'understanding' gebruikt, in relatie tot de rede.

¹² Hier geïnterpreteerd als geheugen, mogelijk zou je ook kunnen denken aan een herinnering.

¹³ Hugo de Sancto Victore, (jaartal onbekend). *Miscellanea*, Tit. XXIV, Col. 0490D, 'De sensu hominis, carnali et spirituali'.

¹⁴ Interpretatie van *Miscellanea*: "(...) et cum exterior sensus, id est carnalis, suo bono utitur, tunc mentis interior sensus quasi obdormit".

¹⁵ De unione corporis et spiritus, [Col.0286C] Volledig tekstdeel waar deze alinea op is gebaseerd: "Vegetat enim quaedam, non sensificat sicut arbores et plantas, et universa in terra germinantia; quaedam autem vegetat et sensificat, sicut bruta animantia omnia, in quibus quaedam sunt quae sensum tantum habent, imaginationem non habent; quaedam quae sensum et imaginationem habent".

Hiervan beschikken sommige alleen over de waarneming¹⁷, andere beschikken zowel over de waarneming als over het voorstellingsvermogen. Het voorstellingsvermogen “is in de gevoeligheid (*sensualitate*), en het werktuig van de gevoeligheid en de oorsprong van het voorstellingsvermogen zijn in de waarneming”¹⁸. Verder maakt Hugo onderscheid tussen dieren met en zonder rede, dieren zonder rede beschikken volgens hem wel over het voorstellingsvermogen¹⁹.

Uit deze beschrijvingen van Hugo blijkt dat het beschikken over de rede dus geen voorwaarde is voor het hebben van het voorstellingsvermogen. Het hebben van de waarneming is dat wel. In de waarneming ligt kennelijk de oorsprong van het voorstellingsvermogen. Mijn uitgangspunt is dat door deze oorsprong nader te bestuderen, ik meer te weten kan komen over de aard van het voorstellingsvermogen. Ik zie daarbij het lichaam als startpunt, omdat dit noodzakelijk is voor het functioneren van de zintuigen en het waarnemen van de buitenwereld. Uit de manier waarop Hugo de waarneming en de rede als onderdelen van de krachten van de ziel ziet, valt op te maken dat zijn opvattingen over de ziel als overkoepelend geheel nodig zijn om te begrijpen hoe het voorstellingsvermogen tussen waarneming en rede staat en functioneert. Daarom zie ik de ziel als tweede belangrijke uitgangspunt om het voorstellingsvermogen nader te bestuderen. Als laatste zal ik dan de relatie van het voorstellingsvermogen met de rede beschrijven.

Relatie van het voorstellingsvermogen met het (biologische) lichaam

In ‘*De unione corporis et spiritus*’ beschrijft Hugo op welke wijze het voorstellingsvermogen in het lichaam aanwezig is. Waarneming via de ogen²⁰ speelt hierbij een belangrijke rol. Via de ogen²¹ wordt informatie (de vorm van de dingen) uit de buitenwereld opgenomen²². Via zeven ‘lagen’ (*tunica*) in de ogen, gaat deze informatie vervolgens door drie lichaamsvochten (*humores*), wordt het gereinigd en verzameld (of vergeleken, zie voetnoot 22) en onafgebroken tot aan de hersenen (*cerebrum*²³) gevoerd, waar het voorstellingsvermogen (verbeelding?) tot stand wordt gebracht²⁴. Daarna gaat het voorstellingsvermogen over van het voorste deel van het hoofd naar het middelste, waar het het wezen van de ziel aanraakt (het redelijk vermogen van de ziel/geest?)²⁵. Het voorstellingsvermogen “roept onderscheiding op, in zoverre al gereinigd en helder tot stand gebracht, zodat deze aan de ziel wordt verbonden”²⁶. Hugo maakt onderscheid tussen hoe dit proces zich afspeelt in het lichaam van met de rede begaafde wezens, in tegenstelling tot in dat van redeloze levende wezens. Het verschil zit in het overgaan van het voorstellingsvermogen naar de ‘*cella phantastica*’²⁷, een proces

---

¹⁶ Het werkwoord ‘sensificare’ betekent ‘gevoelig maken voor’. Bij de interpretatie van de alinea (zie voetnoot 12) heb ik ervoor gekozen dat bomen en planten geen gevoel hebben. Je kan je ook afvragen of er bedoeld wordt dat ze geen gevoel opwekken.

¹⁷ ‘Sensum’ is hier vertaald als waarneming, kan ook vertaald worden als gewaarwording of waarnemingsvermogen. In dit tekstdeel kan de lijdende vorm zowel van *sensus* of *sensum* komen.

¹⁸ *De unione corporis et spiritus* [Col.0285C]: (“*Theophania est in revelatione, intelligentia in contemplatione*), *imaginatio in sensualitate*, in *sensu instrumentum sensualitatis*, et *origo imaginationis*”).

¹⁹ *De unione corporis et spiritus*, [Col.0287D]. Hugo spreekt hier over ‘*vim imaginandi*’, dat je kan vertalen als kracht van de verbeelding/het voorstellingsvermogen).

²⁰ Volgens Sheridan 1962, pag. 64 kan het voorbeeld van de ogen worden toegepast op de andere externe zintuigen. In dit tekstdeel (tussen [Col. 287B en 287C] van ‘*De unione*’ geeft Hugo alleen aan hoe via de ogen informatie wordt opgenomen. Later in de tekst komt Hugo wel terug op de andere zintuigen: [Col.0288A] “*Sensus namque sive per visum, sive per auditum, sive per olfactum, sive per gustum, sive per tactum, extrinsecus corpus contingens formatur, ipsamque formam ex corporis contactu conceptam intrinsecus reducens per meatus singulis sensibus emittendis et revocandis introrsum dispositos ad cellam phantasticam colligit, eamque illi parti puriori corporei spiritus imprimens imaginationem facit*”).

²¹ Bundy, 1927, pag. 199, geeft aan dat het gezichtsvermogen niet alleen bestaat uit het lichamelijke oog, maar dat er ook een inner oog is dat werkt als we ons dingen herinneringen, en ook een derde transcendent oog, zoals toen Mozes God aanschouwde. “De zintuigen en de interne krachten van de 3 cellen kunnen helpen bij het interpreteren van boodschappen, maar er is een hogere vorm van kennis die boven de lagere stadia van gedachten gaat”.

²² *De unione corporis et spiritus* [Col.0287B-C]: “*Forma namque rei sensibilis per radios visionis foris concepta, operante natura, ad oculos usque retrahitur, atque ab eisdem suscepta visio nominatur*”).

²³ *Cerebrum* zijn in de moderne tijd de grote hersenen, Latijnse vertaling geeft gewoon hersenen.

²⁴ *De unione corporis et spiritus* [Col.0287B-C]: “*Deinde per septem oculorum tunicas et tres humores transiens, novissime purificata et collata introrsum ad cerebrum usque traducitur, et imaginatio efficitur*”). Onduidelijk is hoe ‘*collata*’ hier opgevat moet worden. Is dit het verzamelen van informatie, of wordt informatie ook vergeleken?

²⁵ *De unione corporis et spiritus*, [Col.0287C]: “*Postea eadem imaginatio ab anteriore parte capitis ad mediam transiens, ipsum animae rationalis substantiam contingit*”).

²⁶ *De unione corporis et spiritus*, [Col.0287C] (volgend na tekst in voetnoot 21) “*excitat discretionem, in tantum jam purificata et subtilis effecta, ut ipsi spiritui immediate jungatur*”).

²⁷ *De unione corporis et spiritus*, [Col.0288A].

dat bij redeloze wezens niet optreedt, maar bij redelijke wezens zorgen deze ervoor dat er contact kan zijn met de geest, zodat die het voorstellingsvermogen 'maakt' en zijn stempel kan zetten op de lichamelijke indrukken.

Hoe Hugo de functie van het cerebrum en de '*cella phantastica*' ziet, en de relatie tussen de twee structuren, wordt niet duidelijk in zijn tekst. Taylor²⁸ neemt in zijn interpretatie van Hugo het cerebrum en de '*cella phantastica*' samen in de hersenen (van zowel mensen als dieren), waar de vormen uit de buitenwereld voorstellingen worden (en puur lichamen zijn). Volgens Taylor is het verschil dat bij mensen deze voorstellingen overgaan naar het middelste deel van de hersenen, waar de rede ze reinigt en spiritualiseert om de rede aan te raken. In Hugo's tekst zijn naar mijn idee deze elementen echter niet aan elkaar gekoppeld zoals Taylor het benadert (het '*cerebrum*' en de '*cella phantastica*' worden in verschillende tekstdelen genoemd) en gaat het voorstellingsvermogen bij redeloze wezens juist niet over naar de '*cella phantastica*'. Bundy geeft dit laatste ook aan en zegt over de '*cella phantastica*' dat daar "*de simpelste weergaven van de zintuigen worden gebracht*"²⁹. Hugo gaat verder niet in op de structuur van de hersenen, waarschijnlijk was dit voor hem ook niet heel belangrijk. Bundy geeft aan dat voor Hugo als mysticus informatie over ervaring en fenomenen alleen in zoverre interessant was als het bijdroeg aan "*vision of the highest sort*"³⁰, of dit belemmerde. De mens dient zich bezig te houden met beschouwing, het begrijpen van zaken die hoger zijn dan zintuiglijke waarneming, (en hoger dan gedachten)³¹.

Het voorstellingsvermogen ligt volgens Hugo "*buiten het wezen van de redelijke ziel*"³² en is volgens Hugo niets anders dan de "*gelijkenis van het lichaam*"³³. Het noemen van de structuren in de hersenen als locatie waar het voorstellingsvermogen tot stand wordt gebracht, lijkt dit te onderstrepen. Om het onderscheid tussen lichaam en geest te benadrukken, citeert Hugo een aantal keer Bijbelteksten uit Johannes, zoals "*wat geboren wordt uit vlees, is vlees en wat geboren wordt uit de geest, is geest*"³⁴. Hiermee geeft Hugo aan dat lichaam en geest niet uit elkaar kunnen voortkomen. Ook in de secundaire literatuur wordt het voorstellingsvermogen in het werk van Hugo geïnterpreteerd als puur lichamen. Sheridan³⁵ geeft aan dat het voorstellingsvermogen lichamen in de natuur blijft, hoe ver het ook gepurificeerd wordt. Haureau veronderstelt dat Hugo het voorstellingsvermogen in de wereld van de gevoeligheid zet (zie voetnoot 33), waar het zich kan doen gelijken op lichamen in de buitenwereld, die het aan de intelligentie doorgeeft³⁶. Bundy geeft aan dat het voorstellingsvermogen niet alleen de natuur maar ook de eigenschappen van het lichaam behoudt als het bij de geest komt. Hij vat samen dat het voorstellingsvermogen gelijkenis vertoont met zin/waarneming (*sense*) en dat het in zijn hoogste vorm de lichamenlijke ziel kan informeren, en in zijn laagste vorm het rationele lichaam, de rede aanrakend³⁷. Volgens Wetherbee wordt het voorstellingsvermogen, wanneer het van zintuiglijke waarneming (*sense perception*) naar de hersenen overgaat, "*quasispiritueel*" en noemt Hugo dit *vitalis sapientia* (hier zal ik later bij de rede verder op in gaan)³⁸.

De lichamenlijkheid van het voorstellingsvermogen is dus wel een bijzonder soort lichamenlijkheid, want het voorstellingsvermogen slaagt er, ondanks zijn lichamenlijkheid, wel in om contact te maken met de ziel (en/of met de rede). Het voorstellingsvermogen staat dus in contact met de buitenwereld door de vormen van lichamen uit de zintuiglijke waarneming en in contact met de ziel door het overbrengen van deze indrukken. Over de manier waarop het voorstellingsvermogen hiertoe in staat is, wordt niet eenduidig gedacht. Volgens Spruit³⁹ geeft Hugo geen details over hoe de overdracht tussen fysiologisch georganiseerde zintuigen en de immateriële ziel daadwerkelijk optreedt. Spruit vindt dat de communicatie die Hugo tussen de twee

---

²⁸ Taylor in een voetnoot van Didascalicon (201n37, pag. 201) over De unione corporis et spiritus (PL, CLXXVII,287Bff).

²⁹ Bundy, 1927, pag. 201.

³⁰ Bundy, 1927, pag. 199.

³¹ Bundy, 1927, pag. 199.

³² De unione corporis et spiritus, [Col.0287D]: "Quod enim imaginatio extra substantiam animae rationalis sit, (argumentum est quod bruta animalia vim imaginandi habere probantur, quae rationem omnino non habent)."

³³ De unione corporis et spiritus, [Col.0288A], vertaling van "Ergo imaginatio nihil aliud est quam similitudo corporis", daarom wordt het vertaald met gelijkenis van (genitivus), vrijer vertaald zou je misschien nog kunnen zeggen 'overeenkomstig met het lichaam'.

³⁴ De unione corporis et spiritus, [Col.0287C] "Quod natum est ex carne caro est (Joan III)".

³⁵ Sheridan, 1962, pag.64.

³⁶ Haureau, 1886, pag.191-192: "Avec le meme docteur, il etablit l'imagination dans la domaine de la sensibilite, ou, dit-il, elle s'emploie a faconner certaines similtudes des corps exterieurs, quelle transmet ensuite a l'intelligence". Het Franse sensibilite komt vermoedelijk van het Latijnse sensualitas.

³⁷ Bundy, 1927, pag. 201.

³⁸ Wetherbee, 1976, pag.48.

³⁹ Spruit, 1994, pag. 115.

suggereert, lijkt op te treden zonder daadwerkelijk contact. Spruit gaat hier echter niet in op het voorstellingsvermogen, maar trekt een verband met de 'species doctrine' en schrijft aan Hugo de gedachte toe dat de zintuigen vrij autonoom optreden in hun relatie met de rationele ziel. Het lijkt alsof Spruit het belang van het voorstellingsvermogen hier niet opmerkt. In de tekst van *'De unione corporis et spiritus'* geeft Hugo als enige aanwijzing voor de overdracht dat het voorstellingsvermogen zelf of vanzelf het wezen van de ziel raakt (voetnoot [Col.0278C]). Volgens Bundy⁴⁰ en Cocking⁴¹ (die hierbij naar Bundy verwijst) gebruikt Hugo de termen *'sensualitas'* en *'sensus'* om de manier van het raken van de ziel uit te leggen. Bundy en Cocking laten deze twee termen onvertaald en Bundy legt de relatie als volgt uit: voor een mystieke denker als Hugo is er niets hoger dan communiceren met God. Om dit mogelijk te maken is een perfecte eenheid tussen God en de geestelijke mens nodig, de geestelijke mens kan alleen worden verkregen als zijn eigen lichaam en geest in eenheid zijn. Alleen in die eenheid kan God afdalen richting de mens en kan de mens opstijgen richting God (zoals bij het verhaal van Mozes). De afdaling van God vindt plaats in openbaring, het opstijgen van de mens in beschouwing (en veroorzaakt intelligentie). De noodzakelijke eenheid die de mens hiervoor nodig heeft tussen zijn eigen lichaam en geest, legt Hugo (volgens Bundy) uit met *'sensualitas'*, waarin Bundy het contact van de geest met materie ziet. Deze *'sensualitas'* wordt noodzakelijk voorafgegaan door het vermogen van *'sensus'*; volgens Bundy zijn *'sensualitas'* en *'sensus'* in de relatie tussen lichaam en geest, analoog aan beschouwing en openbaring in het opstijgen van de geest naar God⁴². Bundy schrijft de analogie verder niet uit, maar volgens zijn redenering kan het lichaam door de *sensualitas* opstijgen richting de geest en daalt de geest via de *'sensus'* af naar het lichaam. En volgens Bundy is het voorstellingsvermogen de naam die Hugo aan het instrument van de *'sensualitas'* geeft en is het afhankelijk van de *'sensus'*. Het voorstellingsvermogen is dus een instrument dat wordt ingezet om een eenheid tussen lichaam en geest te bereiken, waarmee de mens uiteindelijk in contact kan komen met God.

Volgens Bundy staat het voorstellingsvermogen bij denkers vaak tussen het materiële en het immateriële in en neemt het deel aan de natuur van beide⁴³. Waar Bundy⁴⁴ aangeeft dat Hugo vooral geïnteresseerd is in de zaken die de ervaring en het materiële overstijgen, zo geeft Sheridan⁴⁵ juist aan dat Hugo de realiteit en het belang van elk van de componenten van de menselijke samenstelling benadrukt. Zowel lichaam als ziel maken de menselijke natuur⁴⁶. Wel ziet Hugo volgens Sheridan daarin een juiste hiërarchie, waarbij de ziel bovenaan staat. Het lijkt me dat Hugo plaats heeft voor zowel het lichamelijke als het geestelijke en dat elk zijn eigen rol speelt bij het bereiken van een eenheid tussen lichaam en geest. Beide zijn nodig en afhankelijk van elkaar. Het voorstellingsvermogen vormt een belangrijke schakel tussen de twee werelden en kan als instrument worden ingezet om een eenheid te bereiken. Het lichaam is daarbij de natuur waaruit het voorstellingsvermogen voorkomt en waarin het huist. Het is ook door het voorstellingsvermogen dat lichaam en geest met elkaar in contact kunnen komen. Bij wezens die over de rede beschikken, is het voorstellingsvermogen in het lichaam op een andere manier in de hersenen aanwezig dan in redeloze wezens.

Er is hierboven al iets geschreven over dat het voorstellingsvermogen indrukken uit de buitenwereld aan de ziel doorgeeft en zorgt voor een eenheid tussen lichaam en geest. Hieronder zal ik nader ingaan op de relatie die het voorstellingsvermogen met de ziel heeft.

Relatie van het voorstellingsvermogen met de ziel

Om de relatie tussen het voorstellingsvermogen en de ziel te begrijpen, is het onderscheid dat Hugo maakt tussen dat wat *'intelligible'* en dat wat *'intellectible'* is, in relatie tot het verkrijgen van kennis, een belangrijk punt. Het onderscheid van en de verhouding tussen *'intellectible'* en *'intelligible'* is complex⁴⁷ en Hugo beschrijft dan ook op verschillende manieren wat de twee zaken onderscheidt en verbindt. In boek 2 van *'Didascalicon'*⁴⁸ start hij door een relatie te schetsen tussen wiskunde en theoretische filosofie⁴⁹. De eerste

---

⁴⁰ Bundy, 1927, pag. 200.

⁴¹ Cocking, 1991, pag. 145-148.

⁴² Bundy laat de termen *'sensualitas'* en *'sensus'* onvertaald. *'Sensualitas'* interpreteer ik als gevoeligheid, *'sensus'* als waarneming.

⁴³ Bundy 1927, pag. 199.

⁴⁴ Bundy 1927, pag. 199.

⁴⁵ Sheridan, 1962, pag.59.

⁴⁶ Interessant is dat Sheridan bij Hugo een nadruk ziet op de integratie van lichaam en geest binnen het individu (pag. 60).

⁴⁷ Omdat Hugo veel verschillende dingen aanduidt als *'intellectible'* en *'intelligible'*, en hier soms tegenstrijdig in is, kies ik er hier voor om deze begrippen niet te vertalen vanuit het Engels.

⁴⁸ *Didascalicon*, Boek 2, hoofdstuk 3, pag. 62-63.

⁴⁹ Hugo bedoelt hierbij de educatieve/leerzame wetenschap, die niets van doen heeft met de link die men in zijn tijd legde bij astrologie

wetenschap houdt zich volgens hem bezig met theoretische kennis, over abstracte kwantiteit. Boethius duidt daarbij volgens Hugo de wiskunde aan als *'intelligible'* en de theologie als *'intellectible'*. Dat wat *'intellectible'* is, *"is eeuwigdurend, een en hetzelfde met zijn eigen goddelijkheid en dat kan nooit bevat kan worden door de zintuigen, maar alleen door de geest en het intellect"*⁵⁰. Hugo doelt hierbij op het zoeken naar beschouwing van God en de onlichamelijke ziel. Het *'intelligible'* bevatte van oorsprong wel *'intellectible'* substantie, maar door het contact van deze substantie met lichamen is de substantie gedegenereerd naar een lager niveau⁵¹. Sommige dingen kunnen volgens Hugo tegelijkertijd beide zijn, door onlichamelijk en onwaarneembaar te zijn voor de zintuigen (= *'intellectible'*) en door gelijkheid te hebben met waarneembare dingen zonder zelf een waarneembaar ding te zijn (= *'intelligible'*)⁵². Het *'intelligible'* wordt alleen door het intellect waargenomen, maar zelf beschikt het ook over het voorstellingsvermogen en de zintuigen en kan hierdoor alle zaken van de waarneming bevatten. Door zintuiglijke indrukken *"haast het 'intelligible' zich naar buiten, richting de zichtbare vorm van lichamen en als daarmee contact is gemaakt, wordt de vorm van de lichamen door het voorstellingsvermogen naar binnen getrokken. Het 'intelligible' wordt dan weggesneden van zijn simpelheid, elke keer dat indrukken uit de vijandige zintuiglijke ervaring erin doordringen. Maar, verplaatsend van afleiding naar puur begrip, verzamelt het 'intelligible' zichzelf ineem, en door deel te nemen in 'intellectible' substantie, raakt het meer gezegend"*⁵³. Smith⁵⁴ geeft als interpretatie hiervan dat het de 'ziel' is die zich naar buiten haast om lichamelijke objecten te begrijpen, terwijl in de vertaling van Taylor het gaat om het *'intelligible'*. Het *'intelligible'* zoals Hugo dat (in de vertaling van Taylor) beschrijft, is niet overlappend met de ziel. Het onderscheid tussen *'intellectible'* en *'intelligible'* is wel van belang in Hugo's interpretatie van de *'onlichamelijke en simpele' ziel*, de manier waarop die via de zintuigen afdaalt en hoe het voorstellingsvermogen daarin een rol speelt: *"For the nature of spirits and souls, because it is incorporeal and simple, participates in intellectible substance; but because through the sense organs spirit or soul descends in different ways to the apprehension of physical objects and draws into itself a likeness of them through its imagination, it deserts its simplicity somehow by admitting a type of composition. For nothing that resembles a composite can, strictly speaking, be called simple"*⁵⁵. De ziel kan zich dus met behulp van 'zijn' voorstellingsvermogen laten lijken op de fysieke objecten om deze te kunnen bevatten, waardoor de ziel zijn simpelheid verlaat en een samenstelling wordt. Hugo geeft verder aan: *"het 'intellectible' in ons is wat begrijpen is, het 'intelligible' is wat het voorstellingsvermogen is"*⁵⁶. Begrijpen is voor Hugo *"pure en zekere kennis van enige principes van zaken, namelijk, over God, over ideeën en eerste materie en van onlichamelijke substanties. Het voorstellingsvermogen is echter zintuiglijk geheugen"*⁵⁷, *opgesteld uit sporen van lichamelijke objecten onlosmakelijk verbonden in de geest: in zichzelf bezit het niets zeker als een bron van kennis"*⁵⁸. (Op het verwerven van kennis zal ik later terugkomen, bij de behandeling van de rede). Zielen degenereren volgens Hugo van *'intellectible'* naar *'intelligible'* wanneer ze afdalen naar het *"voorstellingsvermogen van het zichtbare object"*⁵⁹, vanuit *"de puurheid van het simpele begrijpen, ongehinderd door lichamelijke dingen"*. De zielen *"raken nogmaals meer gezegend wanneer ze, zichzelf verzameld vanuit deze afgeleide staat teruggaan naar de bron van hun natuur. Hier komen de zielen tot rust, gemarkeerd als ware het de gelijkenis van het meest overstijgende numerieke"*⁶⁰.

(Didascalicon, Boek 2, pag.62-63).

⁵⁰ Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 3, pag. 62-63, vrij vertaald van "The intellectible is that which, ever during of itself, one and the same in its own divinity, is not ever apprehended by any of the senses, but by the mind and the intellect alone".

⁵¹ Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 3, pag. 62-63.

⁵² Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 3 pag. 64.

⁵³ Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 3 pag. 64. Vrije vertaling van .... "while through sense impressions it rushes out toward the visible forms of bodies, and, having made contact with them, draws them into itself through imagination, it is cut away from its simplicity each time it is penetrated by any qualities entering through hostile sense experience. But when, mounting from such distraction toward pure understanding, it gathers itself into one, it becomes more blessed through participating in intellectible substance".

⁵⁴ Smith, 2010, pag. 314-315.

⁵⁵ Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 3, pag. 63-64.

⁵⁶ Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 5, pag. 66.

⁵⁷ Er bestaan verschillende interpretaties of het voorstellingsvermogen geheugen is, of daar een relatie mee heeft. Minnis (pag. 242) geeft bijvoorbeeld aan dat het voorstellingsvermogen door geheugen *"een lens kan zijn naar gebeurtenissen uit het verleden"*. Op de relatie tussen het voorstellingsvermogen en het geheugen zal ik in deze scriptie niet heel diep ingaan.

⁵⁸ Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 5, pag. 66-67.

⁵⁹ Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 5, pag. 66-67. Hij ziet hiervoor aanwijzingen in relatie tot een soort nummer- en vermenigvuldigingslogica (ziel is het getal 1, het lichaam is 2). Hierdoor wil Hugo laten zien dat alles dat bestaat uit samenstellingen van deelbaarheden of ondeelbaarheden, zelf ook deelbaar of ondeelbaar is.

⁶⁰ Didascalicon, Boek 2, hoofdstuk 5, pag. 66, citaten van deze alinea zijn vrije vertalingen van: "And now you see clearly enough, I should think, how souls degenerate form being intellectible things to being intelligible things, when, from the purity of simple understanding

Hugo geeft dus meerdere verbanden tussen het *'intelligible'* en het voorstellingsvermogen. Hij geeft aan dat het *'intelligible'* over het voorstellingsvermogen beschikt, om contact te kunnen maken met lichamen. Maar ook geeft hij aan dat het *'intelligible'* in ons hetzelfde is als het voorstellingsvermogen (hier is Hugo dus tegenstrijdig). Omdat de ziel kan afdalen van *'intellectible'* naar *'intelligible'*, kan dit dus gaan over de relatie tussen de ziel en het voorstellingsvermogen, die ook dubbel is. Het voorstellingsvermogen kan worden opgevat als een onderdeel van de ziel, of alleen een middel dat door de ziel wordt ingezet. Sheridan⁶¹ ziet het voorstellingsvermogen in Hugo's werk als een instrument, door de activiteit ervan kunnen de zichtbare vormen van lichamen de ziel binnendringen. De zintuigen laten de ziel 'ontmoeten' met deze lichamen, het voorstellingsvermogen laat dit gebeuren. Door het contact van de menselijke ziel met deze lichamen, kan de ziel kennen. Ook Bundy gaf al aan dat het voorstellingsvermogen in Hugo's werk een instrument is, dat ingezet wordt voor het verkrijgen van eenheid tussen lichaam en geest (ziel). Toch vind ik het niet eenduidig vast te stellen, of het voorstellingsvermogen alleen een instrument van de ziel is, of daar ook een onderdeel van. De ligging van het voorstellingsvermogen, tussen lichaam en geest, suggereert een ligging tussen verschillende krachten van de ziel, die Hugo in zijn dieldeling van de ziel aanhoudt. Het voorstellingsvermogen kan ook worden gezien als een noodzakelijk verband tussen de 2^e en 3^e kracht van de ziel en kan niet alleen instrumenteel, maar ook als afzonderlijk onderdeel worden benaderd. Hugo's tekst biedt hier voor mij geen duidelijke aanknopingspunten om voor een van de twee te kiezen, zoals Sheridan en Bundy wel doen.

Relatie van het voorstellingsvermogen met de rede

Na de relatie die het voorstellingsvermogen met de waarneming, het lichaam en de ziel heeft, zal ik als laatste ingaan op de relatie van het voorstellingsvermogen met de rede.

Het verwerven van kennis en het kunnen oordelen over die kennis (wetenschap) is voor Hugo een belangrijk thema. Voor het voorstellingsvermogen lijkt er een belangrijke rol weggelegd bij het verwerven van kennis (zie voorgaande tekstdelen) en het kunnen oordelen over indrukken uit de buitenwereld. In boek 1 van *'Didascalicon'* geeft Hugo aan dat het voorstellingsvermogen een suggestie geeft voor hoe we zintuiglijke indrukken kunnen interpreteren, maar dat het volledig begrijpen ervan alleen bevestigd kan worden door de rede: *"It⁶² not only takes in sense impressions and images which are perfect and well founded, but, by a complete act of understanding it explains and confirms what imagination has only suggested"*⁶³. Hij vervolgt dat hoe we in de wereld staan, hoort bij onze goddelijke natuur die namelijk *"niet tevreden is met alleen de kennis van de dingen die zich aan onze zintuigen voordoen, maar, in aanvulling daarop, is (deze natuur) in staat om, zelfs aan de dingen die verwijderd zijn van onze zintuigen, namen te geven, die het voorstellingsvermogen heeft bevat⁶⁴ uit de zintuiglijke wereld, en maakt het, door de rangschikking van woorden, kenbaar wat het heeft begrepen "by reason of understanding"*⁶⁵. Het hoort ook bij deze goddelijke natuur om te zoeken naar nog niet gekende dingen en om niet alleen van de dingen te weten of ze bestaan, maar wat de natuur van deze dingen is, met welke eigenschappen en voor welk doel. Er lijkt hier naar mijn idee voor het voorstellingsvermogen een rol weggelegd als tussenoordelaar over informatie uit de waarneming voordat het definitieve oordeel daarover door de rede wordt bevestigd (het voorstellingsvermogen oppert mogelijke opvattingen en interpretaties, de rede kiest en geeft een eindoordeel). Ook helpt het voorstellingsvermogen bij het verwoorden van de indrukken uit de waarneming. De relatie tussen het voorstellingsvermogen en de rede is een complexe, Hugo gebruikt in *'De unione corporis et spiritus'* verschillende metaforen om deze te beschrijven. De eerste metafoor die Hugo gebruikt is de metafoor van de schaduw. Hij noemt het *"redelijke lichamelijke wezen is het licht en in zo verre als het voorstellingsvermogen de verbeelding van het lichaam is, is het de schaduw"*⁶⁶. De symboliek van licht en schaduw is ook aanwezig bij het opstijgen van het voorstellingsvermogen naar de rede *"als een*

---

clouded by no images of bodily things, they descend to the imagination of visible object; and how they once more become more blessed when, recollected themselves from this distracted state back toward the simple source of their nature, they, marked as it were the likeness of the most excellent numeral, come to rest".

⁶¹ Sheridan, 1962, pag. 66.

⁶² 'It' slaat hierbij terug op de 3^e kracht van de ziel, die geheel in de rede is geworteld en waar alleen de mensheid over beschikt (*Didascalicon*, Boek 1, pag.49).

⁶³ *Didascalicon*, Boek 1, pag. 49.

⁶⁴ Naar Engelse term 'conceived', kan ook worden geïnterpreteerd als begrepen of voorgesteld. Verderop in de zin wordt 'grasped' verbonden aan de rede (hier vertaald als begrepen).

⁶⁵ *Didascalicon*, Boek 1, pag. 50.

⁶⁶ *De unione corporis et spiritus*, [Col.0288B]: "Rationalis autem substantia corporea lux est; imaginatio vero, in quantum corporis imago est, umbra est".

*schaduw komende naar het licht*⁶⁷. Het voorstellingsvermogen nadert het licht van de rede wanneer het de rede nadert, maar als het voorstellingsvermogen de rede overstijgt, hult het voorstellingsvermogen de rede *“in wolken en omwikkelt en bedekt hem”* (zie voetnoot 65). Het voorstellingsvermogen kan de rede volgens mij dus helpen, maar ook overheersen. De tweede metafoor die Hugo gebruikt, is hoe het voorstellingsvermogen kan worden gedragen als een kledingstuk. De rede kan het voorstellingsvermogen (door beschouwing of uit zichzelf) dragen als een kledingstuk, het voorstellingsvermogen is dan *“buiten de rede en eromheen is, waardoor hij het makkelijk kan afleggen en ontnemen”*⁶⁸. De relatie tussen de rede en het voorstellingsvermogen als kledingstuk kan echter ook een hechtere zijn, waarbij het voorstellingsvermogen als het ware een huid vormt. Volgens Hugo kan de rede deze huid *“niet zonder verdriet afleggen, voor wie met liefde eraan vast heeft gezeten”*⁶⁹. De rede is dan te zeer gehecht aan het voorstellingsvermogen en de geest wordt te veel beïnvloed door de lichamelijke van het voorstellingsvermogen. In de secundaire literatuur wordt over deze metaforen gezegd dat Hugo ermee waarschuwt voor de mogelijke negatieve invloed van het voorstellingsvermogen.

De rol van het voorstellingsvermogen wordt verschillend geïnterpreteerd. Cocking⁷⁰ noemt dit de ambiguïteit van het voorstellingsvermogen, doordat het voorstellingsvermogen tussen het natuurlijke en het geestelijke in staat en het niet een ondergeschikte, maar een bemiddelende rol speelt. Volgens Bundy⁷¹ staat in rationele wezens het voorstellingsvermogen wel in dienst van de rede. Hij bespreekt dat Hugo in *‘De unione corporis et spiritus’* aangeeft dat de rede hoger is dan het voorstellingsvermogen, ook al is er in het lichaam niets dat hoger of dichterbij de geestelijke natuur is dan het voorstellingsvermogen. Uit Hugo’s beschrijving van de metafoor van het licht, lijkt het mij alsof het voorstellingsvermogen de rede kan (om in de termen van licht te spreken) verduisteren. De rede lijkt zo enigszins hulpeloos en niet in staat om zich te ontdoen van het voorstellingsvermogen; hierin is het voorstellingsvermogen niet ondergeschikt aan de rede. Bij de metafoor van het kledingstuk geeft Hugo duidelijker aan dat de rede het kledingstuk kan afleggen, ook al kan dat verdriet doen. De rede is hier niet hulpeloos, maar kan zelf beslissen om zich van het voorstellingsvermogen te ontdoen of niet; hierin zou het voorstellingsvermogen ondergeschikt aan de rede zijn. De beschrijvingen van de metaforen geven naar mijn idee in ieder geval weer dat het voorstellingsvermogen niet altijd een ondergeschikte rol in dienst van de rede hoeft te hebben. Het voorstellingsvermogen kan meer zijn dan een passief vermogen om informatie uit de buitenwereld door te geven aan de rede. Het kan ook actief een oordeel vormen, voordat de rede daartoe in staat is, zelfs zover dat het de rede kan overheersen. Hugo waarschuwt misschien wel voor deze schaduwkant van het voorstellingsvermogen, maar in de metafoor van het kledingstuk geeft hij volgens mij duidelijk aan dat de rede ervoor kan kiezen om het voorstellingsvermogen te dragen of af te leggen, en dat het voorstellingsvermogen de rede dient al naar gelang de rede dat zelf besluit. In de metafoor van het licht lijkt het alsof als het voorstellingsvermogen op eigen houtje voorbij de rede kan gaan en hem kan overtreffen, maar uit de metafoor van het kledingstuk blijkt dat dit alleen mogelijk is als de rede dat toelaat. Verderop in de tekst geeft Hugo aan dat de zuivere rede hoger staat dan het voorstellingsvermogen en dat de rede het hoogste is van de ziel⁷². De rede heeft naar mijn idee dus de touwtjes in handen, maar het moet oppassen voor het voorstellingsvermogen. Het lijkt me ook dat Hugo hier een bredere (misschien ethische) context aanstipt, dat je moet oppassen in je leven je niet te laten verleiden door het vleselijke en het lichamelijke (en het voorstellingsvermogen heeft immers een vleselijke band), maar dat je je moet laten leiden door de zuivere rede. Het voorstellingsvermogen heb je dan wel nodig om je te laten informeren, maar de rede moet het definitieve oordeel geven over deze informatie.

Het voorstellingsvermogen geeft informatie aan de rede door, wat belangrijk is voor het verwerven van kennis (zie ook relatie met de ziel). Volgens Bundy⁷³ ziet Hugo het universum als een rationeel geheel dat door de rede van de mens kan worden geïnterpreteerd. Om het materiële van de wereld te begrijpen met de rede, is het

---

⁶⁷ De unione corporis et spiritus, [Col.0288B]: “Et idcirco postquam imaginatio usque ad rationem ascendit, quasi umbra in lucem veniens, et luci superveniens, in quantum ad eam venit, manifestatur, et circumscibitur; in quantum illi supervenit, obnubilat eam, et obumbrat, et involvit, et contegit”.

⁶⁸ De unione corporis et spiritus, [Col.0288B]: “Et siquidem ratio ipsa sola contemplatione eam susceperit quasi vestimentum, ei est ipsa imaginatio extra eam, et circa eam quo facile exui et spoliari possit”.

⁶⁹ De unione corporis et spiritus, [Col.0288B]: “Si vero etiam delectatione illi adhaeserit, quasi pellis ei fit ipsa imaginatio, ita ut non sine dolore exui possit, cui cum amore inhaesit”.

⁷⁰ Cocking, 1991, pag. 146.

⁷¹ Bundy 1927, pag. 201.

⁷² De unione corporis et spiritus, [Col. 0289A].

⁷³ De angst voor de lagere functies van de ziel is hoort volgens Bundy bij mystici zoals Hugo (pag. 266).

voorstellingsvermogen nodig. Marenbon⁷⁴ geeft aan dat in de 12e eeuw het voorstellingsvermogen vaak wordt gezien als een intermediair niveau van de ziel tussen de gewaarwording (*sensation*) en de rede. Soms wordt het meer gerelateerd aan de gewaarwording en is het daardoor inferieur aan de rede, maar soms wordt het meer in verband gebracht met de rede en is het daarom superieur aan de gewaarwording (zoals volgens Marenbon bij Hugo het geval is). In *'De unione corporis et spiritus'*⁷⁵ wordt het voorstellingsvermogen omschreven als het laagste niveau van de rationele geest en als hoogste niveau van de universele ziel, de relatie met de rede is van groot belang, omdat *"zoals de intelligentie de rede van boven informeert om wijsheid (sapientia) te produceren, zo informeert het voorstellingsvermogen de rede vanaf onder door kennis (scientia) te produceren"*⁷⁶. Ook Wetherbee⁷⁷ suggereert dat Hugo een analogie maakt tussen hoe het voorstellingsvermogen de rede van informatie voorziet en de kennis die door *'sapientia'*⁷⁸ verkregen wordt wanneer de rede wordt geïnformeerd door het goddelijke. Het voorstellingsvermogen dient alleen de rede en de ziel wanneer het informatie van lichamen 'onbesmet' doorgeeft⁷⁹. Dat het voorstellingsvermogen belangrijk is voor het verwerven van kennis, lijkt me duidelijk. Aan de ene kant geeft Hugo aan dat het voorstellingsvermogen zintuiglijk geheugen is (sporen van lichamelijke objecten), dat in zichzelf niets zeker als een bron van kennis bezit. Aan de andere kant geeft het voorstellingsvermogen wel een indruk of oordeel over de buitenwereld, voordat de rede daar een eindoordeel over heeft, en kan de rede niet zonder de informatie van het voorstellingsvermogen. De rede is dus afhankelijk van het voorstellingsvermogen voor het verwerven van kennis.

Voorstellingsvermogen in context

De manier waarop Hugo het voorstellingsvermogen beschrijft en de functies die hij het toekent is erg uitgebreid. In hoeverre het bijzonder is of afwijkt van zijn tijdgenoten en in hoeverre hij gebruikmaakt van het samenkomen van ideeën uit verschillende tradities zijn uitgebreide vragen, die ik hier slechts heel kort aan de orde zal laten komen. Ik zal alleen de relatie van het voorstellingsvermogen tot de interne zintuigen proberen te schetsen.

De manier waarop Hugo naar het voorstellingsvermogen kijkt, lijkt op ideeën van tijdgenoten over het voorstellingsvermogen als intern zintuig, maar wijkt ook af in zoverre dat hij het voorstellingsvermogen geen zintuig noemt. Het is lastig om de relatie van het voorstellingsvermogen tot de interne zintuigen te beschouwen. Bloomfield⁸⁰ veronderstelt dat de geschiedenis van het voorstellingsvermogen extreem complex is. Zowel het concept als de terminologie van het voorstellingsvermogen bevat geen heldere grenzen of stabiliteit, daardoor bestaat er ondanks vele studies nog geen consistente synthese. Bundy⁸¹ geeft ook aan dat er in de Middeleeuwen geen consistente theorie over het voorstellingsvermogen is. Hugo geeft volgens hem wel ongebruikelijk veel aandacht aan het voorstellingsvermogen⁸². Wetherbee⁸³ onderscheidt voor het voorstellingsvermogen bij twaalfde-eeuwse denkers twee aan elkaar gerelateerde interpretatiewijzen. Als eerste bestaat er het voorstellingsvermogen *"als vermogen of kracht om snel iets waar te nemen, iets dat reageert op zintuiglijke waarneming en dat ook synthetiseert, in een zodanige mate dat de vorm toegankelijk is voor de rede en het geheugen"*. Ten tweede kan het voorstellingsvermogen een intern zintuig zijn, dat *"in staat is om via geheugen een beeld te vormen van objecten van het denken of van verlangens"*. Kijkend naar dit onderscheid, is het voorstellingsvermogen bij Hugo zeker een kracht om snel iets waar te nemen, aangezien het een eerste oordeel over de zaken velt, het past binnen de eerste beschrijving van een reactie op zintuiglijke waarneming en een kracht die zorgt voor synthese bij het doorgeven van informatie aan de rede. Hugo noemt het voorstellingsvermogen niet als intern zintuig. Aangezien het wel een rol speelt bij het terughalen van informatie over zintuiglijke indrukken (uit het geheugen) wanneer die niet aanwezig zijn, is er wel een link met beeldvorming, de relatie met objecten van ons denken of onze verlangens is alleen niet zo duidelijk bij Hugo aanwezig. Naar mijn mening doet het onderscheid van Wetherbee geen recht aan de vele rollen en functies die Hugo het voorstellingsvermogen toeschrijft, want het is veel meer dan dat. Misschien, omdat het

---

⁷⁴ Marenbon, 2001, pag. 96-97.

⁷⁵ Marenbon ziet dit ook terugkomen in *'Didascalicon'* (onderscheid intellectible-intelligible), waarin Boethius als bron in valt te herkennen.

⁷⁶ Marenbon, 2001, pag. 97.

⁷⁷ Wetherbee, 1976, pag. 48.

⁷⁸ Volgens Wetherbee duidt Hugo met *vis sapientia* aan "het punt waar we de dingen zo dicht mogelijk bij hun natuur zien, een pure perceptie die ons brengt bij de drempel van verlichting". Wetherbee noemt dit ook wel "de verhoogde perceptie van sensibilia, een gepurificeerde vorm die de rede prikkelt". (Wetherbee, 1976, pag. 48).

⁷⁹ Citaat Wetherbee.

⁸⁰ Bloomfield, 1927, pag. 170.

⁸¹ Bundy 1927, pag. 177.

⁸² Bundy volgens Cocking, pag. 145.

⁸³ Wetherbee, 1976, pag. 45-46.

voorstellingsvermogen tussen de waarneming en de rede staat en beide voor Hugo van belang zijn, heeft hij juist het voorstellingsvermogen niet aangeduid als zintuig, omdat hij daarmee een nauwere relatie met de waarneming zou suggereren dan met de rede.

Jolivet⁸⁴ geeft in het algemeen aan dat Hugo in *'Didascalicon'* leunt op Aristoteles door de invloed van Boethius en de bijdrage vanuit de Arabische wetenschappen negeert. Dit laatste is een interessant punt, aangezien Hugo schreef in een periode dat gedachten uit verschillende tradities samenkwamen en Jolivet suggereert dat Hugo bewust de Arabische traditie negeert. Toivanen⁸⁵ geeft aan dat in de ontwikkeling van gedachten over de interne zintuigen in de 13^e eeuw Augustinus en de vroege Latijnse traditie als aanvulling op de Arabische bronnen werden gebruikt. De hoofdstroom van ideeën over interne zintuigen liep volgens Toivanen volgens de manier dat gedachten van Plato en Aristoteles via vertalingen van de Arabische theorieën weer bij Latijnse denkers terecht kwam. De vroegere Latijnse traditie waarvan Hugo deel uitmaakt, is volgens haar onafhankelijk hiervan ontwikkeld in de vroege Middeleeuwen. Zoals eerder aangegeven beschrijft Smith dat het werk van Hugo een goed voorbeeld is van hoe vroeg Latijnse ideeën over perceptie zich in de 12^e eeuw ontwikkelden. Binnen deze Grieks-Latijnse interpretatieve stroming leunen denkers volgens Smith op voorgangers als Plinius, Macrobius, en ook Augustinus en Boethius. Smith⁸⁶ geeft aan dat Hugo Plato en Aristoteles combineert, door uit te gaan van de Aristotelische driedeling van de ziel, en de ambivalentie tegenover zintuiglijke waarneming die tot Plato valt te herleiden. Zintuiglijke waarneming is een hulp om zaken te begrijpen, maar het kan ook een valstrik zijn, die het intellect kan afleiden van de 'juiste opwaartse blik richting het ideaal'. Ook de manier waarop de ziel 'naar buiten stormt' om zintuiglijke objecten waar te nemen, is volgens Smith van Plato af te leiden (dit laatste is voor het werk van Hugo eerder in deze scriptie al ter discussie gesteld).

Ik denk niet dat de ideeën van Hugo onafhankelijk zijn ontwikkeld. Hij verwijst zelf in *'Didascalicon'* regelmatig naar Boethius. In *'De unione corporis et spiritus'* verwijst hij voornamelijk naar teksten uit de Bijbel. De levenswijze aan St. Victor stond in traditie van Augustinus⁸⁷, ik kan me dan ook niet voorstellen dat deze omgeving geen invloed heeft gehad op de werken van Hugo. Wat betreft de Arabische traditie geven genoemde bronnen aan dat Hugo daar in zijn werken niets mee doet (bewust of onbewust). Toch zou ik niet willen uitsluiten dat hij hier kennis van heeft gehad. St. Victor was niet compleet afgesloten van de buitenwereld en stond in contact met de samenleving⁸⁸. Smith⁸⁹ geeft bovendien aan dat in de Arabische traditie de hersenen worden aangewezen als belangrijkste plaats voor het proces van zintuiglijke waarneming (invloed anatomie/fysiologie van Galenus) en niet het hart zoals bij Aristoteles. In de Arabische traditie wordt (volgens Smith) Aristoteles met de anatomie van Galenus gecombineerd in ideeën over de interne zintuigen, waarbij *"de sensus communis met het voorstellingsvermogen (Aristoteles phantasia) wordt geplaatst in het voorste hersenventrikel, de inschatting en de rede in het middelste en het intellectueel geheugen in het occipitale"*⁹⁰. Deze beschrijving lijkt erg veel op de manier waarop Hugo het voorstellingsvermogen in de hersenen plaatst. Hoe hij deze informatie van zijn voorgangers of uit andere tradities heeft gebruikt, en of hij bekend was met tijdgenoten die beïnvloed zijn door de Arabische traditie, is een vraag die buiten de scope van deze scriptie ligt. Gezien de overeenkomsten tussen de beschrijvingen en het feit dat Hugo bekend stond om het samenbrengen van informatie⁹¹ is het wat mij betreft niet uitgesloten dat Hugo wel door de Arabische traditie kan zijn beïnvloed, ook al is zijn terminologie (bijv. t.a.v. het voorstellingsvermogen als intern zintuig) anders.

Wat stelt het voorstellingsvermogen voor?

Uit bovenstaande beschrijvingen van Hugo en interpretaties uit de secundaire literatuur komt naar voren dat Hugo veel verschillende beschrijvingen geeft voor het voorstellingsvermogen en dat de interpretatie ervan ook op verschillende manieren kan worden opgevat. Als eigen samenvatting zou ik Hugo's interpretatie van het voorstellingsvermogen als volgt weergeven. Het voorstellingsvermogen is alleen weggelegd voor wezens die beschikken over zintuiglijke waarneming, Hugo duidt het voorstellingsvermogen daarbij niet aan als een intern

---

⁸⁴ Jolivet, 1988 pag. 125-126.

⁸⁵ Toivanen, 2013 pag. 241-242.

⁸⁶ Smith 2010, pag. 334-335.

⁸⁷ Wei, 2012, Hoofdstuk 2, pag. 78.

⁸⁸ Wei, 2012, Hoofdstuk 2, pag. 78.

⁸⁹ Smith, 2010, pag. 336.

⁹⁰ Citaat uit Smith, 2010, pag. 336. Hij verwijst hierbij ook naar een artikel van Wolfson over het Arabische model van de interne zintuigen.

⁹¹ Spruit, 1994, pag. 114, noemt Hugo's aanpak eclectisch, waarbij Hugo gebruik maakt van Aristotelische elementen (waarschijnlijk vanuit het commentaar van Boethius op Porfyrius), Stoïcijns doctrines en elementen van Augustinus. Cocking, 1991, pag. 145 noemt Hugo een groot systematicus van kennis.

zintuig. De rede is niet per se nodig om te kunnen beschikken over het voorstellingsvermogen, maar in wezens die over de rede beschikken is het voorstellingsvermogen wel op een andere manier in de hersenen aanwezig. Het lichaam is de natuur waaruit het voorstellingsvermogen voortkomt en waarin het huist, de oorsprong van het voorstellingsvermogen ligt in de waarneming. Het voorstellingsvermogen brengt het lichaam en de geest met elkaar in contact en zorgt voor een eenheid die noodzakelijk is om in contact te kunnen komen met God. De ziel kan zich met behulp van het voorstellingsvermogen (als onderdeel van de ziel of als instrument van de ziel) laten lijken op lichamelijke objecten. Het voorstellingsvermogen dient daarbij als zintuiglijk geheugen en is op zichzelf geen zekere bron van kennis, maar de rede is wel afhankelijk van het voorstellingsvermogen voor het verwerven van kennis. Het is aan de rede om te oordelen over de eerste indrukken en de verwoording die het voorstellingsvermogen over de waarnemingen velt. De rede moet daarbij oppassen dat het voorstellingsvermogen hem/haar niet overheerst en het oordeel van de rede vervuult met lichamelijke. De zuivere rede is hoger dan het voorstellingsvermogen en het hoogste deel van de ziel.

Terugkomend op mijn vragen die ik aan het begin van deze scriptie stelde is het voorstellingsvermogen voor Hugo van essentieel belang voor een bemiddeling tussen de waarneming en de rede. Door de lichamelijke van het voorstellingsvermogen staat het in nauw contact met de buitenwereld, door zijn contact met de rede en de ziel verbindt het zich ook aan het geestelijke. Ondanks dat Hugo het voorstellingsvermogen duidelijk neerzet als iets lichamelijks, is deze lichamelijke bijzonder door de manier waarop het contact kan maken met het geestelijke. En ondanks dat het voorstellingsvermogen belangrijke informatie doorgeeft, is het alsnog de rede die daar boven staat en het eindoordeel kan vellen. Hugo noemt het voorstellingsvermogen misschien geen intern zintuig (mogelijk bewust?), maar in zijn beschrijving vertoont het wel overeenkomsten met beschrijvingen van de invulling van het voorstellingsvermogen als intern zintuig. Hoe hij deze informatie van zijn voorgangers of uit andere tradities heeft gebruikt, is een vraag die buiten de scope van deze scriptie ligt, maar gezien de beschreven overeenkomsten zou ik voorlopig niet uitsluiten dat Hugo ook door Arabische tradities kan zijn beïnvloed. Het voorstellingsvermogen is voor Hugo in ieder geval veel meer dan een zintuig dat alleen waarneming uit de buitenwereld doorgeeft aan de binnenwereld. Het is ook een actief vermogen, dat ons helpt om onze indrukken over de wereld te vormen. Daarmee is het voor Hugo een essentieel onderdeel van onze ziel/geest die in eenheid met het lichaam in contact wil komen met het goddelijke. Ook is onze rede voor het verweven van kennis afhankelijk van het voorstellingsvermogen.

Voor mij als bioloog vind ik het bijzonder dat het voorstellingsvermogen al redelijk specifiek in het lichaam in in de hersenen wordt geplaatst en zoveel functies kan herbergen. Ondanks dat er nog niet zulke gedetailleerde kennis over het menselijk lichaam aanwezig was als nu, zagen deze vroege denkers wel het belang van de hersenen en gaven ze daar ook veel aandacht aan. Het is duidelijk dat Hugo zijn uitgebreide beschrijvingen in dienst van het hogere doel staan, het contact met God en het opstijgen van de mens naar het hogere. Hugo geeft aan dat voor de eenheid in de mens die daarvoor nodig is, zowel lichaam als geest een belangrijke rol spelen en dat het voorstellingsvermogen noodzakelijk is om die eenheid te bereiken. Door de dubbelrol die het voorstellingsvermogen speelt in het lichamelijke en het geestelijke blijft het begrip voorstellingsvermogen voor mij wel een moeilijk 'te vatten' begrip. Het voorstellingsvermogen in het werk van Hugo kan naar mijn idee zowel als een passief vermogen als een actieve kracht worden gezien. Het voorstellingsvermogen is passief in de zin dat het een doorgeefluik is van indrukken uit de buitenwereld aan de rede en de ziel. Actief is de manier waarop het voorstellingsvermogen hier als eerste een oordeel over velt, voordat de rede er een definitief oordeel over geeft. Door het lichamelijke aspect van het voorstellingsvermogen lijkt het mogelijk dat er een soort beeld of indruk uit de buitenwereld wordt gemaakt dat achterblijft in de hersenen (een soort beeld als zintuiglijk geheugen) dat erg tastbaar is. Door de connectie met de rede en de geest lijkt het begrip voorstellingsvermogen buiten de lichamelijke te treden. Het geeft voor mij dan ook exact de worsteling weer tussen hoe we onze tastbare indrukken uit de buitenwereld, die we nu zouden vangen in prikkels, neuronen en geheugen, soms moeilijk kunnen rijmen met de kracht van onze denkende geest, die in staat is tot conceptuele voorstelling en het vormen van concepten. Ik vind het verbazingwekkend dat, in een tijd dat de kennis over het menselijk lichaam veel beperkter was, bij zulke vroege denkers als Hugo eigenlijk deze zelfde problemen doorschemeren. Wat dat betreft staan de theorieën van perceptie in gedetailleerde zin misschien ver van onze moderne theorieën af, maar op conceptueel niveau lijken we toch over overeenkomstige problemen te filosoferen.

Literatuurlijst

Bloomfield, Morton W. 1972. *Piers Plowman as a fourteenth-century apocalypse*. New Brunswick, New Jersey, 2nd print.

Bundy, 1927. No. 2-3 *The theory of imagination in classical and medieval thought*. In: University of Illinois Studies in Language and Literature, (pag. 183-472). Published Quarterly by the University of Illinois. Volume XII.

Cocking, John Martin, 1991. *Imagination. A study in the history of ideas*. Published by Routledge New York.

Haureau, B., 1886. *Les oeuvres de Hugues de Saint-Victor. Essai critique*. Chapitre troisieme. IV De Unione Carnis et spiritus. Pag. 191-192, Nachdruk 1963.

Hugo de Sancto Victore, (jaartal onbekend). *The Didascalicon of Hugh of St. Victor : a medieval guide to the arts* (transl. from the Latin with an introd. and notes by Jerome Taylor), 1961.

Hugo de Sancto Victore, (jaartal onbekend). *De unione corporis et spiritus*. Zoals opgenomen in Patrologia Latina database (Vol. 177, Col. 285-295), complete electronic version of the first edition of Jacques-Paul Migne's Patrologia Latina (1844-1855 and 1862-1865). Website: <http://pld.chadwyck.co.uk/>

Hugo de Sancto Victore, (jaartal onbekend). *Miscellanea*. Zoals opgenomen in Patrologia Latina database (Vol. 177, Col. 469), complete electronic version of the first edition of Jacques-Paul Migne's Patrologia Latina (1844-1855 and 1862-1865). Website: <http://pld.chadwyck.co.uk/>

Jolivet, 1988. *The Arabic inheritance*. In: A History of Twelfth-Century Western Philosophy. Edited by Peter Dronke Publisher: Cambridge University Press Print Publication Year:1988 Online Publication Date:June 2011

Marenbon, 2001. *Poetry&Philosophy in the Middle Ages*. A Festschrift for Peter Dronke. Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, 2001.

Minnis, A. 2013. *Medieval imagination and memory*. In: The Cambridge History of Literary Criticism Edited by Alastair Minnis, Ian Johnson. PartIII Textualpsychologies: imagination,memory,pleasure

Oudheusden, R. van. 2011. *Paper over de interne zintuigen*. Geschreven voor het vak Middeleeuwse Wijsbegeerte, Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht.

Sheridan, Patrick, 1962: *Philosophy and erudition in the Didascalicon of Hugh of Saint*. Thesis Faculty of Letters University Fribourg, Switzerland. St. Pauls press, Fribourg Switzerland

Smith, Mark, 2010. *Perception*. In: The Cambridge History of Medieval Philosophy, edited by Robert Pasnau. Chapter 24 Perception, pag. 334-345. Cambridge Histories Online geraadpleegd via: <http://universitypublishingonline.org/cambridge/histories/>

Spruit, Leendert, (1994): *Species intelligibilis. From perception to knowledge*. Volume One. Classical roots and Medieval Discussions. Chapter 2, From the spread of Arabic and Aristotelian psychology to Thomas Aquinas.

Toivanen, Juhana, 2013. *Perception and the internal senses: Peter Olivi on the cognitive functions of the sensitive soul*. Investigating medieval philosophy 5. Koninklijke Brill BV, Leiden.

Wetherbee, Winthrop, 1976. *The theme of imagination in Medieval Poetry and the Allegorical Figure "Genius"*. In: *Medievalia et humanistica*. Studies in medieval and Renaissance culture. New series: number 7: Medieval Poetics. Edited by Maurice Clogan. Cambridge University Press. Pag.45-65

Wei, I.P., 2012. *Intellectual culture in medieval Paris*. Theologians and the University c. 1100-1330. Cambridge University Press.